

УКРАЇНСЬКІ ІСТОРИЧНІ СЛОВНИКИ В КОНТЕКСТІ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

Історичні словники кожної мови належать до загальнолюдських культурних надбань, а такого типу лексикографічні праці однієї із слов'янських мов є набутком загальнослов'янської культури, бо вони допомагають з'ясувати не лише минуле одного слов'янського етносу, багатівіковий розвиток його мови, а і його постійні зв'язки з іншими народами, навіть спільні корені їх походження. Саме тому видання історичного словника як досягнення тої чи іншої слов'янської лінгвістичної думки вітають представники наукових осередків усіх слов'ян, бо лексикографічні праці такого типу дають змогу висвітлити, крім власних національних проблем, і те, що слов'янські народи майже одночасно почали формуватися, кожен зокрема, в єдиний етнос десь у VI–VII ст. на базі споріднених говорів праслов'янської мови, централізуючись завдяки різного роду політичним, економічним та культурним чинникам. Ось чому історична лексикографія потрібна для тлумачення явищ конкретної мови – окремих значень, незрозумілих слів, їх походження, словосполучень, низки понять суспільно-політичного, суспільно-економічного й культурологічного життя її носіїв, а також аналогічних фактів споріднених і навіть неспоріднених мов. Отже створення історичних словників виходить далеко за рамки вузькомовознавчих наукових надбань і набирає загальнонаукового позалінгвістичного характеру.

В українському мовознавстві існує вже два типи загальномовних історичних словників, побудованих за дещо різними принципами. Перший словник був задуманий наприкінці XIX ст. П.Житецьким, який виписав з різних джерел 12 тис. карточок, котрі й досі зберігаються у картотеці Є.Тимченка (Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ у Львові). Вони засвідчують, що П.Житецький планував розпочати український історичний словник з XI ст. Згодом цю справу продовжив Є.Тимченко, який на початку XX ст. уклав невеликий свій словник на основі ним розписаних чотирьох пам'яток, а з 1919 р. як професор Кам'янець-Подільського університету за дорученням ректора І.Огієнка продовжив розпочату роботу і за рік зі своєю групою виписав 30 тис. карточок. Ухвалою сенату університету ця картотека була подарована ВУАН, де в 1930 р. видано перший том "Історичного словника" за редакцією Є.Тимченка¹. Цей словник розпочинав дослідження української мови з XIV ст. і завершував XVIII ст. Для свого часу він був вагомим здобутком українського мовознавства. Через те, що тоталітарна радянська система знищила майже всіх визначних мовознавців, а Є.Тимченка вислано в Якутськ, словник перестав виходити, хоч збереглися готовими окремі його частини.

З 1957 р. в Україні, зокрема у Львові, розпочалася робота над новим типом історичних словників, теоретичні підвалини яких заклала професор Л.Л.Гумецька. Вивчаючи світовий, особливо слов'янський досвід підготовки історичних словників, Л.Л.Гумецька, дійшла висновку, що вони, якщо охоплювали великий обсяг часу, ніколи не завершувалися одним поколінням дослідників. Виходячи з цього, дослідниця

¹ Історичний словник українського языка / За ред. Є.Тимченка. Харків–Київ, 1930. Вип. 1, 2.

запропонувала видати українські історичні словники за певними хронологічними періодами. Першою ланкою такого словника став “Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.”²

У той час ситуація в українській історичній лексикографії була подібна до ситуації в Чехословаччині, де також був недовершений але перевиданий історичний словник Я.Гебауера (Прага, 1970. Фототипічне видання). Перед українськими мовознавцями постала дилема – продовжувати історичний словник Є.Тимченка, як це почали робити чехи, чи розпочати роботу наново. Вивчивши обставини і взявши до уваги, що словник Є.Тимченка побудований на інших лексикографічних засадах, ніж цього вимагають сучасні лексикографічні принципи, укладачі нового українського словника вирішили розпочати підготовку нового словника, який охоплював би XIV–XV ст. Приблизно так планувалися й історичні словники в Польщі. Таким чином, співробітники відділу української мови Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України) на чолі з Л.Гумецькою відступили від того розуміння історичних словників, яке загальновідоме у світовій практиці – укладати словники, починаючи з появи першої писемної пам’ятки даної мови і завершуючи нашим часом (враховуючи дані літературної мови та діалектів).

Українські історичні словники нового типу виконують свою основну функцію – класифікують лексику й фразеологію відповідного періоду розвитку мови, описують її факти, вказують на специфіку кожного із таких явищ, розкривають рух мови у визначений період. А оскільки ССМ вже завершений, активно використовується в українській і світовій практиці поряд із “Словником української мови XVI–першої половини XVII ст.”³, що видається тепер, то можна говорити про світове значення тих праць для славістики та індоєвропеїстики загалом.

Ці словники є часткою загальнослов’янського словництва, бо враховують досвід попередніх здобутків слов’янської лексикографії, дають матеріал для нових теоретичних і практичних узагальнень для української славістики та стають підвалиною для творення нових історичних словників інших слов’янських мов. Якщо оцінювати українські словники з відстані часу, то можна закинути їм те, що вони не розпочинають дослідження української мови з XI ст., але причина цього пояснюється станом української науки в ті часи. Шкода також, що ССМ базується лише на ділових пам’ятках досліджуваного періоду, проте такий підхід до творення історичного словника в тогочасних умовах знову ж має виправдання, бо тоді пам’ятки релігійного змісту в Україні майже не досліджувались. Професор Л.Гумецька вчинила своєрідний подвиг, побудувавши свій словник лише на пам’ятках ділового стилю, бо таким чином вона зуміла обійти тогочасну радянську цензуру. І хоч укладачі ССМ зазнавали постійної критики з боку тогочасних ідеологів (праця визнавалась неактуальною, а тематика застарілою), все ж завдяки наполегливості Л.Гумецької вона була завершена, видана, а її вартість для науки належно оцінена.

ССМ має важливе загальнослов’янське наукове і культурне значення, бо подає не лише семантику слів, варіанти термінів, виражених одним словом чи словосполученням, вперше так широко характеризує синтаксичні функції службових слів, а і перелічує всі фонетичні та графічні варіанти слів, які можна використовувати при вивченні історичної фонетики української мови. Уперше в українській історичній лексикографії здійснені статистичні підрахунки, що фіксують наявність того чи ін-

² Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / Ред. колегія: Д.Г.Гринчишин, Л.Л.Гумецька (голова), І.М.Керницький. Київ, 1977–1978. Т.1, 2. (Далі – ССМ).

³ Словник української мови XVI–першої половини XVII ст. Львів, 1994–1999. Вип. 1–6.

шого слова в писемних пам'ятках, його значення, ті чи інші форми. Щоб полегшити користування словником, автори створили цілу систему відсилань, що пов'язують словотворчі варіанти, синоніми.

До позитивних рис словника слід віднести і те, що у реєстрі він фіксує всі слова, що наявні в писемних пам'ятках, які лягли в його основу, в тому числі власні назви, що суттєво збагачує нашу уяву про тогочасну українську мову. При цитуванні пам'яток підбиралися приклади з різних регіонів України та з-за кордону, де використовується українська мова, а це може бути корисним для діалектологів та істориків.

Такий спосіб опрацювання матеріалу і такий шлях підготовки словника може бути оцінений як ефективний і вдалий, бо в ньому не лише на ґрунтовній науковій основі розвинена українська історична лексикографія, а й внесені нові елементи у вироблення її загальнослов'янських засад, які стосувалися подачі форм, статистики і т.ін. Така праця була трудомісткою, кожному словникову статтю необхідно було зіставляти з відповідними історичними даними, потрібно було ґрунтовно знати історію рідної мови, правознавство, культуру, релігію, етнографію, ряд суміжних мовознавчих дисциплін – діалектологію, етимологію, палеографію.

Укладання таких словників було б неможливе без знання духовної та матеріальної культури сусідніх народів, а отже, й відповідних словників. Ось чому керівник і фундатор Л.Гумецька підкреслювала важливість знання теоретичних засад словництва інших слов'янських народів для укладачів словника. Йшлося насамперед про праці з лексикографії, які вже стали класичними, зокрема словники старослов'янської мови та етимологічні словники Ф.Міклошіча, О.Востокова, Е.Берникера, праці, які готувалися або виходили одночасно в різних слов'янських країнах, в тому числі “Słownik staropolski XIV–XV w.”, що почав виходити у 1953 р., “Słownik polszczyzny XVI w.” (виходить з 1966 р.).

Українські історичні словники утверджувалися самі й допомагали утверджуватися аналогічним виданням інших слов'янських народів через взаємне рецензування, через участь у конференціях при обговоренні принципів укладання тих праць, що готувалися в цей час до друку в Білорусії (“Гісторычны слоўнік бяларускай мовы” (почав виходити в 1982 р.), Болгарії, Росії (“Словарь русского языка XI–XII вв.” (перший том появилася в 1975 р.), Словаччині (Пробний зошит “Slovenský historický Slovník z předpisovněn o období” (Братіслава, 1973 р.), “Словарь древнерусского языка XI–XIV в.” (друкується з 1988 р.). Л.Гумецьку запрошують консультувати підготовку словників, що свідчить про авторитет українських історичних лексикографів. Велике значення для укладання історичних словників мали праці про церковнослов'янську мову, зокрема словники різних слов'янських ізводів, що готувалися в Хорватії⁴, Чехії⁵, Україні⁶.

Прагнення вчених різних слов'янських народів створювати словники зумовлене не лише бажанням опрацьовувати історичні пам'ятки тої чи іншої мови, хоча це, напевно, було важливим чинником – не менш вагомим було і те, що такі роботи були проявом протесту проти тоталітарної ідеології, кінцевою метою якої було асимілювати інші мови і звести їх до однієї при комунізмі. Принаймні в Україні звернення до історії мови вважалося неактуальним і зайвим, тому потрібна була наполегливість наукового керівника, щоб завершити роботу над одним із історичних словників укра-

⁴ Symposium leksykograficzne w Krakowie 3–5 kwietnia 1967 // Spawozdania z posiedzeń Komisji Naukowej 1967 r. Kraków, 1968. T.XI/1. S.176.

⁵ Там само. С.171.

⁶ Словарь старословянского языка восточнославянской редакции XI–XIII в. Проспект. / Київ, 1986.

їнської мови, який був укладений за доволі стислий термін. Той факт, що ССМ після його виходу отримав схвалення у понад 20 рецензіях, з яких 10 вийшло в Україні, а 11 – за кордоном, зокрема в Білорусії, Польщі, Росії, Румунії, США, Югославії, є красномовним. Наступною ланкою серії українських історичних словників, для якого вже повністю укомплектована картотека, що налічує понад 750 тис. карток-цитат з приблизною кількістю 40 тис. слів, на основі якої підготовлено та видано 7 випусків словника загальним обсягом понад 150 обл.-вид арк. на літери А, Б, В⁷. Головним редактором його є Д.Гринчишин, співредакторами і укладачами У.Єдлінська, Л.Полюга, М.Чікало та інші співробітники відділу української мови Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. Словник готується в нових історичних умовах, які з політичного боку є сприятливими, а з матеріального – дуже складними. Продовжуючи традиції української історичної лексикографії, закладені попереднім виданням, він вбирає все краще, що є в словниках інших слов'янських народів і водночас забезпечує славистику та індоевропеїстику багатющою інформацією. Свідченням того є посилання на українські словники у різних монографіях та наукових збірниках, бо видання історичного словника є здобутком світової культури.

Історичні словники української мови, вже опубліковані й ті, що перебувають в процесі творення, містять великий фактичний матеріал не лише для пізнання історії українського народу – базуючись часто на писемних пам'ятках, пов'язаних з долею інших народів, перекладах творів з інших мов давньою українською мовою, вони будуть корисні і для білоруської, польської, російської, словацької, чеської, а також литовської, молдавської, румунської і інших культур та мов. Уведення в українські історичні словники оригінальних прийомів сприятиме розвитку загальнослов'янської історичної лексикографії.

У зв'язку з тим можна висловити таку мрію, створення історичних словників усіх слов'янських мов може з часом сприяти створенню єдиного спільного історичного словника, який буде мати неоціненне значення для лінгвістичних та екстралінгвістичних ділянок знань не лише славистики, а і індоевропеїстики в цілому, тобто при вивченні історії, етнографії, мови, культури багатьох народів світу.

Левко ПОЛЮГА

⁷ Словник української мови XVI–першої половини XVII ст. Вип. 1. -А-. Львів, 1994; вип.2. -Б- Богуславець. 1994; вип 3. Б-В. 1996; вип.4. -В-. 1997; вип.5. -В-. 1998. Ред. 1-3. Д.Гринчишин, Л.Полюга. Ред. 4-5 вип. Д.Гринчишин, У.Єдлінська, Л.Полюга та ін.; вип. 6. -В- 1999; вип. 7. 2000.